

*Тендітна Н. М.,**кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови та літератури
Донбаського державного педагогічного університету**Лисенко Н. В.,**кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови та літератури
Донбаського державного педагогічного університету*

ФУНКЦІЇ ТА РОЛЬ ПЕЙЗАЖІВ У РОМАНІ ОЛЕСЯ УЛЬЯНЕНКА «ДОФІН САТАНИ»

Анотація. У своїх творах О. Ульяненко використовує сукупі пейзажні замальовки. Під час аналізу твору вони зазвичай залишаються непоміченими, бо, по-перше, не мають розгорнутих яскравих описів, а по-друге, основну увагу читача прикуто до карколомних пригод та жорстоких злочинів, що зумовлено жанром твору, проте кожен із них, окрім описової функції, має і значне ідейно-художнє навантаження. Через пейзажі О. Ульяненко намагається показати крихкість людського життя, сповненого страхів, тривоги, ризику, бо на нього полюють не тільки природні стихії, але й всіякого роду збоченці.

Переважно стислі описи природи мають у романі яскраво виражене емоційне забарвлення. Вони покликані не лише зобразити природу, а й допомагають письменникові відтворити внутрішній світ серійного вбивці. Пейзаж втрачає зображальність, набуваючи символічної функції. Тому наближає читача до розуміння витоків зла у віковій еволюції вбивці (дитина – підліток – чоловік), зрозуміти його настрої та емоції, які не піддаються жодному аналізу та критиці. Мінливий емоційний стан головного героя зображується та відтворюється в контексті відповідної тональності опису природи. Саме тому пейзажі позбавлені спокою та гармонії. «Нерухомі» декорації пейзажів стають тлом, на якому письменник відтворює душевний занепад героя, стрімкий і, на жаль, невідворотний відлік його зворотного часу. Але герой діє не в середовищі, створеному письменником, а сама природа відсторонюється від нав'язливого персонажа. Реальні картини природи стають подібними до пазлів, що складаються з вражень та відчуттів героїв, віддзеркалюючи або спотворюючи переживання та світовідчуття вбивці.

Спотворену душу серійного вбивці не здатна розчулити та привести до рівноваги жодна краса оточуючого середовища. Щоправда, час від часу в його житті з'являються червоні троянди, як варіант втечі від самого себе. Та повернення до іншого життя завжди короткочасне і нетривале.

Ключові слова: пейзажний опис, авторський стиль, жанр твору, внутрішній світ, колористика.

Постановка проблеми. Дослідження поняття «пейзаж» в українському літературознавстві неодноразово ставало темою для наукових розвідок. Адже не всі письменники використовують пейзажні образи в загальноприйнятому символічному значенні. Бо пейзаж, як відомо, виконує в художньому творі різноманітні функції, які зумовлюються індивідуальним

стилем автора, жанром твору та художнім напрямом, до якого він належить. Крім того, пейзажні образи можуть варіюватися і повторюватися не тільки в різних творах письменника, але й у межах одного твору.

Доволі цікава роль та функції пейзажу в детективі «Дофін Сатани» українського письменника Олеся Ульяненка. Пейзажна деталь стає художньо-психологічним двійником злочинця, демонструючи його відчуття розчарованості, безвихіддя, духовної обмеженості, ненависті та самотності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема дослідження пейзажів у творчості різних письменників неодноразово перебувала в колі вивчення літературознавців [1], [2], [3]. Проте тема не втрачає своєї актуальності, бо кожна нова доба висуває свої вимоги та можливості до відтворення навколишнього середовища.

У статті вперше здійснено спробу детально проаналізувати функції та роль пейзажу в романі О. Ульяненка «Дофін Сатани», що дозволить більш різнобічно охарактеризувати не тільки головного героя, але й проаналізувати внутрішній світ та світогляд самого автора. Тому як зустрічаємо лише поодинокі висловлювання щодо зазначеної теми: «Обидва письменники для підкреслення загубленості сучасних їм поколінь використовують у своїх творах «негативний» пейзаж, який, за законом психологічного паралелізму, супроводить життя героїв: депресивне – у Пашковського, злочинне – в Ульяненка» [4].

Мета статті – з'ясувати властивості творчого методу Олеся Ульяненка через аналіз особливостей використання ним пейзажу як засобу передачі й розкриття внутрішнього стану героїв, аналізу художньої своєрідності авторських пейзажів у романі та їхнє функціональне призначення у загальному контексті художнього задуму.

Виклад основного матеріалу. Природа – це важлива частина простору кожної людини. Місце для релаксації, відпочинку, натхнення, відновлення та заспокоєння. Але коли дитинство та юність Івана Білозуба підлягали суворому контролю та примусовому перебуванню в інтернаті й були позбавлені цього контакту, коли виїзд на природу разом із батьком та старшим братом асоціюється в уяві з першим вбивством, то подальші стосунки з «живим світом» автоматично перетворюють його на «неживий світ».

Письменник вдало використовує контрасти між пейзажними описами та відчуттями героїв, які споглядають красу:

«...будиночки у янтарній паволоці, на сизий дим з труби, кресання чайки над озером, де біля пірсу, на кризі, підпасалося у рибалок чорне вороння. І білий сніг» [5, с. 354] «розширеними від болу зіницями», не маючи змоги долучитися до цього природного світу. Бо в їхній уяві вже давно не залишилося місця для сентиментів: «За вікном жовтий, рідкий клей ранкового повітря. Тільки о цій порі він чув запах – сморід чогось смаленого, наче велика комаха згоряла на вогні. Запах підступав до обіду, заповнював усі шпарини» [5, с. 357].

Пейзажі в романі здебільшого збільшують відчуття небезпеки та ризику: «...а в небі там все наливається більше і більше, – скоро знову уперіщить дощ, ще більший, упаде важкими полотнами...» [5, с. 144]. Але щоразу локалізуючись на різних відтінках почуттів: «...вже під травень, Іван періодично почав відчувати тривогу...» [5, с. 193]; «...гнаний по вулицях нелюдським жахом <...> з чорним гайворонням, під сівким дощем...» [5, с. 278]; «...здивована все більше, наповнюючись жахом, що балансував на грані істерії, п'ялася у широку панораму вікна, залитого жовтим присмерком...» [5, с. 171].

Пейзаж слугує відтворенням внутрішніх переживань героїв, доповнюючи або часто й підміняючи портретні описи в певні моменти. Проілюструємо кілька прикладів. Іван Білозуб: «...день наливався спекотою, синьою до низу, наповзаючи смужкою на білі дюни, лишаючи тремтливий неспокій, засіваючи у всі пори року тривогу майбутнього» [5, с. 120]. Капітан Бондаренко: «...над дахами комуналок праявила спека. Повітря нагадувало слоєний піріг, а будинки не похмеленому капітану видавалися химерними кораблями або вавилонськими спорудами...» [5, с. 112].

У певні моменти пейзаж стає повноправним героєм твору. Насичений негативними деталями, він виступає спільником убивці, діючи з ним воедино: «...пірнаючи в ніч чи фіолетовий вечір <...> з хмарками білих метеликів над паруючими пагорбами, з жовтими свічками дерев, що уквітчували пишноту соковитих фантазій, він страчував її – то на шибениці, то на гільйотині, то розстрілював...» [5, с. 112]. Або й окремо від нього: «...палаючий пристрастями і сонцем день, з чорними мухами над рівними плесами синіх, мертвих, без риби озер...» [5, с. 130].

О. Ульяненко фізіологічні властивості істот копіює на різні природні об'єкти, персоніфікуючи оточуючий світ, який істотно впливає на бажання та вчинки героїв: «Ніч увійшла в салон, втягнула, залишивши оскомину на зубах, блискнувши за склом жовтими водянками ліхтарів...» [5, с. 218]; «Спекота, спрага залазить змієм у груди. Залазить і лежить там спокійно» [5, с. 239]; «Листопад вимітає на вулицях, вигрібає, лизькає шибками воду» [5, с. 278].

Іноді й негативні людські емоції «породжують» відповідні пейзажі: «...захлинався у ненависті <...> вбираючи полинову гіркоту вулиць, піняву порожніх вулиць, просяклих сциклініям...» [5, с. 188]. Бо матеріалізуючись, думки стають нав'язливим сьогоденням: «Потім сніг падав <...> Ракша подумав, що скоро сніг перейде, розтане, і цілий грудень земля убого лежатиме...» [5, с. 279].

У романі спостерігаємо й заміну пейзажів урбаністичними описами, з прихованим смертоносним змістом. Коли просторове середовище, створене людиною, стає пасткою для самої неї «...з бурими будинками, обснованими чорним гадям кабелів, старим і перетертим мотуззям для сушіння білизни, що інколи на тому мотуззі благочестиві патріархи сімейств закінчували безталанне і нудне життя» [5, с. 113]. Та близьким передчуттям смерті:

«Його вивели на подвір'я, вологе і тихе від дощу, порожнє від людського відчаю, з криками охорони, з рипінням кованих дверей, з нудотним запахом параші, з казенним духом, з віянькою мигдалю, де вгніздилася сама смерть. І він її почув» [5, с. 160].

Описи природи в романі «Дофін Сатани» насичені лексемами із значенням кольору, запаху та звуку. Запахи підкреслюють особливість обраного письменником способу відображення дійсності в романі: «...з домішками дивовижних запахів парфумів, тухлої риби і тління. Особливо воно відчувалося після дощу, коли світ лежав у великих калюжах...» [5, с. 183]. Загальний «колерит» смороду кожного разу набуває конкретного наповнення залежно від настрою та мети героя, заповнюючи собою весь простір дії: «...повітря, гірке від пороху, терпке від кропу, редьки...» [5, с. 305]; «смерділо мітлами, переходами, бомжами» [5, с. 233]; «Смерділо від смітника, де спалювали сміття, старий одяг, трупи тварин» [5, с. 119]. І навіть приємні аромати (запах троянд – авт.) набувають спотвореного значення: «Запах від квітів стояв густий, дурний і нудуватий <...> заповнював три поверхи угору і донизу» [5, с. 124].

Інтенсивність звуків описуваних явищ природи залежить від прихованих бажань героя: «...будинки, що білою плямою піднімалися і тремтіли разом з дощовою купеллю, де з майданчика, з узвишся, він споглядав озера в синіх попругах, в чорних брижах води, великі шматки чорної і необітованної землі, коли бажалося закричати, як мисливцю» [5, с. 146]. Також звуки природних явищ у творі приглушують страшні картини дійсності: «Дощ душив гвалт дільничих міліціантів» [5, с. 142]. Та передають відтінки настрою: перестороги, очікування, неспокою: «шарудіння вітру» [5, с. 241]; «підтікає дощем, булькотить рідотою» [5, с. 340].

Скупі пейзажі обрамляють маршрути подорожей Івана Білозуба: «Він пішов неораним полем» [5, с. 251]; «...вийшов на залиту сонцем площу» [5, с. 305]; «...пустирищі, обмитому вітром та піском...» [5, с. 256]. Їхня функція – визначити лише напрямок руху, зорієнтувати читача на зміну місця події, адже подальші натуралістичні подробиці злочинів повністю стирають із пам'яті попередні описи, щоразу жахаючи своєю жорстокістю. Опис природи постає лише фоном, чергуванням інтер'єрів та пейзажів, на яких автор зображує чергові вбивства. Крім того, пейзажі в романі обмежені описом природних реалій не тільки України, але й конкретного міста, району, вулиці: «...перед їхнім зором лежав Печерськ, овіяний золотим, гіркуватим та гидкуватим сопухом щастя» [5, с. 263]; «...сонце заливало Солом'янську площу» [5, с. 264].

Кольористика пейзажів у творі переважно темних, холодних тонів: «...небо темнішало...» [5, с. 234]; «А над ними зелене небо» [5, с. 236]; «синій вечір, майже фіолетовий» [5, с. 338]; «...сонце <...> розходилося сірими колами...» [5, с. 264]; «Голубий дим кільцями висить у нерухомому повітрі» [5, с. 295].

Опис сонця хоча і привносить яскраві кольори у структуру твору, проте вони пов'язані з болем від пекучих променів: «...видно хмари, сонцем залиту площину, як хто розлив жовтки широкими масивними плитами, а сонце котиться за хмарами, втрачаючи посекудно величаве своє тепло, з гірким присмаком пекла» [5, с. 238].

Тому лейтмотивом пейзажних описів стає нав'язлива спека, якої не можна позбутися, як і відчуття невідворотності злочинів: «Спека спускалася згори все нижче і нижче, розплутуючись

як павутина» [5, с. 113]; «...мар'яжила спека...» [5, с. 113]; «Стояла спека, серпень місяць, зависла полуднева олив'яна тиша, з піском за коміром, з піском на зубах...» [5, с. 116]. Саме цей стан природи письменник пов'язує з початком трагічних подій у творі. І саме він стане провідним у відображенні дій Івана Білозуба, підкреслюючи його дитячі спогади й переживання, втому, виснаженість, розбитий стан, душевну невірноваженість і навіть спробу припинити серію жорстоких убивств.

Різноманітні за часовими параметрами пейзажі – добові (вранішні, денні, вечірні, нічні) та сезонні (зимові, весняні, літні, осінні) – підкреслюють спонтанність рішень та дій Білозуба та його найближчого оточення. Так, згадка про назву пори року: «травень же травень же травень» [5, с. 200], стає прелюдією до неприродних дій і вчинків, які незабаром відбудуться з матір'ю Івана, та скоєння нею злочину дитинствості. А також вказують на неможливість повернення до нормального життя, незалежно від пори року, бо у кожній з них герої вишукує недоліки: «За вікнами гбила осінь...» [5, с. 112]. Часові проміжки часто точно фіксують годину злочину або добу знаходження жертви: «Першого серпня 1989 року надійшло повідомлення: забито у нелюдський спосіб четверо людей» [5, с. 111]; «Ніч лежала тепла, слалася майже попід низом легенькими протягами <...> Вони тут, товаришу полковнику...» [5, с. 219]; «Глупа ніч, і навіть зірок не видно <...> полізли з щілини будинку, витягуючи арештованих» [5, с. 222].

У романі наявні лексеми на позначення місцевості, особливостей рельєфу: «Вони йшли широкими піщаними дюнами...» [5, с. 143]; «...підтоплені у маслі спеки, у боїщі гнойових, м'ясних запахів масив...» [5, с. 113]; «Тільки чути, як хлюпотить озеро, накочує хвилі» [5, с. 225]. Символічна тривога в описах навколишнього середовища найхарактерніше передає занепокоєння героя, увиразнює душевну трагедію, спричинену батьками та інтернатом.

Зустрічаємо назви явищ природи: «...з духотливими напливами вітру, тисячопудового атмосферного тиску...» [5, с. 263]; «...прохолодний вітер...» [5, с. 231]; «...сніг скоро перейде, розтане, і цілий грудень земля убого лежатиме під кореневищем міста» [5, с. 279]. Та найчастіше автор віддає перевагу дощу, який набуває різної інтенсивності залежно від того, на якій стадії – до вчинення злочину чи після нього – перебуває головний герой: «Дощ то опадав, то знову набрав сили» [5, с. 144]; «... йшли <...> під важкими крилами свинцевої зливи...» [5, с. 143]; «...ступаючи у переддощову пароту, підставляючи плечі, ловлячи перші важкі, рідкісно великі каплі дощу...» [5, с. 145]; «...дощ лив такий, що годі було добиратися...» [5, с. 158]; «Нарешті дощ перестав, всух раптово, але за п'ять хвилин грюкнуло, і полив ще більший, геть поховавши небо, масив, дороги» [5, с. 159].

Індивідуальні авторські картини природи стають способом реалізації його художнього замислу, увиразнюють душевну трагедію героїв. Так, коли заарештували Комету, в одну мить неймовірна полуднева серпнева спека змінюється дощем, а «вітер дув зі сходу, холодний, майже осінній» [5, с. 159].

Настроєва лінія природи виступає органічним початком, продовженням та передбачуванним закінченням песимістичного світовідчуття головного героя, його душевних картань. Поодинокі картини природи, які спливають у його пам'яті, дають можливість поринути в спогадах у щасливі миті дитинства: «...ступаючи у переддощову пароту <...> запашно потягнуло чистою дитинства, ранками з виїздами на дачу або до села, до бабусі...» [5, с. 145].

Через картини природи автор намагається створити ілюзію своєї неприсутності, відстороненості від долі героя, байдужість до нього всіх інших персонажів твору. Тоді один пейзаж почасти характеризує загальний внутрішній стан декількох героїв: «...мурашвою люду, котра губилася в дюнах, білих та чистих...» [5, с. 114]. А природа постає в ролі досвідченого детектива: «Вони їхали упродовж озера, свинцевого і важкого, що, видавалося, всі чули плачі померлих, біля берегів озера» [5, с. 227].

Викривлені уява та дійсність Івана постають у романі через численні спотворення картин природи: «...з двома блазенькими тополями, що навряд чи можна назвати тополями: дерева бідненько витягувалися який рік підряд, дрібно тремтіли і гнулися за вітром» [5, с. 113] з «...духотливими напливами вітру, тисячопудового атмосферного тиску» [5, с. 263].

Відтак природа у творі виступає не просто антропоморфною істотою, яка живе за своїми законами. Вона намагається передати читачу все те, про що забув сказати письменник чи навмисне приховав до слушного моменту. Допитливий читач відразу фокусує увагу на цих підказках, інші ж терпеливо чекають розв'язки: «І того листопадового дня, коли він глянув на чорний міст над каналами вуличок, над артеріями іржавих труб, що переплелися, як нитки у вранішньому промінні сонця, з самим сонцем, що падало і піднімалося кривавим оком, і того осіннього дня, з грибами дощу, якогось нетривкого і ніжного, Івану зробилося прикро...» [5, с. 185].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Пейзажі в романі «Дофін Сатани» слугують допоміжним засобом для розкриття головного задуму. Реалістичне зображення навколишнього середовища підтверджує справжність подій, покладених в основу твору. Тому в пейзажах О. Ульяненка поєднує описи явищ природи і місцевості з емоційним станом персонажа в особливій авторській творчій манері. Відтворення настрою героя йде не від пейзажу, а саме зображення природи ніби є реакцією на його дії та вчинки. Саме так письменник досягає глибинного розкриття внутрішнього світу серійного вбивці, його, як не дивно, переживань та деструктивних настроїв, які стають часовим екскурсом у минуле.

Інколи цей опис в О. Ульяненка стає грою довільних співпадінь, невідворотності подій у житті як головного героя, так й інших персонажів роману. Здається, що автор дозволяє собі експерименти на рівні з Іваном Білозубом, при цьому, як і його герой, не знаючи наперед про те, хто стане наступною жертвою, і як «відреагує» на це природне середовище. І тоді важко знайти ту межу, за якою закінчується містика й починається реальність, де правда перетікає в авторський домисел і навпаки.

Пейзаж стає передбаченням чергових, ще не спланованих злочинів, підкреслюючи й особливість обраного для оповіді жанру твору – детективу. Складається враження, що письменник у романі перефразовує думку С. Сідорцової, яка вважає, що пейзаж у художньому творі є одним із найголовніших засобів, що дозволяють висловити уявлення людини про світ та про саму себе. Художні образи природи завжди насичені духовно-філософським та моральним змістом, тому вони і є та «картина світу», що визначає ставлення людини до всього довкілля [6, с. 403]. Коли світи природи та людської психології стають віддзеркаленням злочинної патології маніяка.

У подальших дослідженнях плануємо здійснити порівняльний аналіз пейзажних описів у інших творах письменника.

Література:

1. Безкровна Н.В. Особливості пейзажного творення у романі І. Білика «Дикі білі коні». *Літературознавчі студії* : зб. наук. пр. Вип. 33. Київ : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2011. С. 29–35.
2. Лук'янченко І.О., Полнікова А. С. Пейзажний опис у романі Т. Майн Ріда "The White Chief". URL: http://www.vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v35/part_2/7.pdf.
3. Майборода Н.Г. Опис природи у художніх творах Д.І. Яворницького як компонент етнолінгвістичної картини світу. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Мовознавство*. 2008. Т. 16. Вип. 14. С. 166–172.
4. Ногніатко-Szumilowicz Anna. «Вовча зоря» і «Сталінка»: про загублене покоління очима Євгена Пашковського та Олеся Ульяненка. URL : http://www.uwm.edu.pl/cbew/2020-11-2/21_HORNIATKO-SZUMILOWICZ-A.pdf.
5. Ульяненко О. Сталінка; Дофін Сатани : романи. Харків : Фоліо, 2003. 382 с.
6. Сідорцова С.О. Поетика пейзажу: теоретичний аспект. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія : Лінгвістика і літературознавство* : Міжвуз. зб. наук. ст. 2011. Вип. XXIV. Ч. 2. С. 403–411.

Tenditna N., Lysenko N. Functions and role of landscapes in Oles Ulianenکو's novel "Dauphin of Satan"

Summary. In the works O. Ulianenکو uses stingy landscape sketches. When analyzing a work, they usually often go unnoticed, because, firstly, they do not have detailed vivid descriptions, and, secondly, the reader's attention is focused on shocking adventures and brutal crimes, due to the genre of the work, but each of them, in addition to the descriptive function, has a significant ideological and artistic load. Through

landscapes, O. Ulianenکو tries to show the fragility of human life, full of fears, anxieties, risks, because he is hunted not only by natural elements, but also by all sorts of pervers.

Mostly concise descriptions of nature in the novel have a pronounced emotional colour. They are designed not only to depict nature, but also help the writer to recreate the inner world of a serial killer. The landscape loses its imagery, acquiring a symbolic function. Therefore, it brings the reader closer to understanding the origins of evil in the age evolution of the killer (child – adolescent – man), to understand his moods and emotions, which are not subject to any analysis and criticism. The changing emotional state of the protagonist is depicted and reproduced in the context of the appropriate tone of the description of nature. That is why landscapes are deprived of peace and harmony. "Still" scenery landscapes become the background on which the writer recreates the mental decline of the hero, the rapid and, unfortunately, the inevitable countdown of his return time. But the hero does not act in an environment created by the writer, and nature itself is removed from the obsessive character. Real pictures of nature become like puzzles consisting of the impressions and feelings of the characters, reflecting or distorting the experiences and worldview of the killer.

No beauty of the environment is able to touch the distorted soul of a serial killer and bring it to balance. However, from time to time red roses appear in his life as an option to escape from himself. But the return to another life is always short-termed and short-lived.

Key words: landscape description, author's style, genre of the work, inner world, colouring.